PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

PAMUKKALE UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

Sayı/*Number* 11 Ocak / *January* 2012 ISSN 1308 - 2922

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına
Prof. Dr. Turhan KAÇAR

Editörler
Prof. Dr. Ceyhun Vedat UYGUR
Doç. Dr. Nurten SARICA
Doç. Dr. H. Aliyar DEMİRCİ

Hakemli bilimsel bir dergi olan PAUSBED yılda üç kez yayımlanmaktadır.
Dergide yayımlanan çalışmalardan, kaynak gösterilmek şartıyla alıntı yapılabilir.
Çalışmaların tüm sorumluluğu yazarına/yazarlarına aittir.

Grafik ve Dizgi
Gülderen ALTINTAŞ

Baskı
Turkuaz Ofset
0258 372 21 11

Yazışma Adresi
Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Rektörlük Binası Kat: 2
Kınıklı Yerleşkesi 20070 Kınıklı – DENİZLİ / TÜRKİYE
Tel. + 90 (258) 296 22 10 Fax. +90 (258) 296 23 47
e-posta: **pausbed@pau.edu.tr**

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Ceyhun Vedat UYGUR
Doç. Dr. Ali Rıza ERDEM
Doç. Dr. Aydın SARI
Doç. Dr. İsmet PARLAK
Doç. Dr. Mehmet Yaşar ERTAŞ
Doç. Dr. Nurten SARICA
Doç. Dr. Selçuk Burak HAŞILOĞLU
Doç. Dr. Şükran TOK
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali SARI
Yrd. Doç. Dr. Mehmet YILMAZ
Yrd. Doç. Dr. Saim CİRTİL
Yrd. Doç. Dr. Türkan ERDOĞAN
Dr. Coşkun DAŞBACAK

Hakem Kurulu

Prof. Dr. Candan TERWİEL	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Gülsen DEMİR	Adnan Menderes Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin ÖZGÜR	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet MEDER	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Muammer NURLU	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr . Nurgül OKTİK	Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Sadettin SARI	Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Ceyhun Vedat UYGUR	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Abdullah KARAMAN	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Behset KARACA	Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Bülent GÜLOĞLU	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Cem BAYDUR	MuğlaÜniversitesi
Doç. Dr. Ensar YEŞİLYURT	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Feryal ÇUBUKCU	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Nurten SARICA	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Selim YILMAZ	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Süleyman BARUTÇU	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Süleyman UYAR	Akdeniz Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Abdullah ÖZDEMİR	Adnan Menderes Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ayça ÜLKER ERKAN	Adnan Menderes Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ayşe SAVRAN GENCER	Pamukkale Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Azer Banu KEMALOĞLU	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Cumhur Yılmaz MADRAN	Pamukkale Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Filiz ACAR	Düzce Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Harun SULAK	Süleyman Demirel Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Şahin BARANOĞLU	Adnan Menderes Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Türkan ERDOĞAN	Pamukkale Üniversitesi

Dergimizin bu sayısına gönderilen makaleleri değerlendiren hakem kuruluna teşekkürlerimizi sunarız.

Sekreterya
Recep DURMUŞ
Azize ŞIRALI EKMEKÇİ

İÇİNDEKİLER/*CONTENTS*

Birol ERKAN **1**
Türkiye İle Sınır Komşuları Arasındaki Dış Ticaretin Karşılaştırmalı Üstünlükler Perspektifinde Analizi
Analysis in Comparative Advantages Perspective of Foreign Trade of Turkey and Border Countries

Hakan SARITAŞ – Cengiz SARAY... ..... **23**
Türk Bankacılık Sektörünün Karlılık Performansının Analizi
Analysis of Profitability Performance of Turkish Banking Sector

Hakan SARITAŞ – Altan GÖKÇE..... **39**
Amerika Birleşik Devletlerinde ve Avrupa Birliği Ülkelerinde Yaşanan Ekonomik Krizlerin Temel Analizi: Nedenler ve Etkiler
Fundamental Analysis of Economic Crisis in the United States and in European Union Countries: Causes And Effects

Mustafa Zihni TUNCA - Mustafa BAYHAN..... **53**
Kalite Fonksiyon Göçerimi Yönteminin Tedarikçi Seçiminde Kullanımı
Using Quality Function Deployment Method in the Supplier Selection

Sevcan GÜNEŞ-Şakir ÇAKMAK-Filiz YEŞİLYURT-Gökhan TUZCU **71**
Ösys Başarısını Etkileyen Faktörlerin Analizi
The Determinants of OSYS Success

Yunus GÜLCÜ-Selim Adem HATIRLI..... **83**
Doğalgaz Kullanımını Etkileyen Sosyo-Ekonomik Faktörlerin Analizi: Isparta İli Örneği
An Analysis of Socio-Economic Factors Effecting the Use of Natural Gas: An Example of Isparta City

Zuhal ÖNEZ ÇETİN **97**
Yoksulluğu Azaltmada Yeni Bir Yaklaşım: Yoksul-Yanlı Turizm
A New Approach at Poverty Alleviation: Pro-Poor Tourism

Feyza TOKAT..... **109**
XVII. Yüzyılda Yaşamış Bir Bilgin: Hezârfen Hüseyin Efendi
XVII. Century Scholar: Hezârfen Hüseyin Efendi

Haldun SOYDAL-Zekeriya MIZRAK-Murat ÇETİNKAYA..... **117**
Makro Ekonomik Açıdan Türkiye'nin Alternatif Enerji İhtiyacının Önemi
From Imprantance of Alternatife Energy Need of Turkey

Mehmet MEDER- Mustafa GÜLTEKİN..... **139**
Türkiye'nin Büyük Kentlerinde 1999-2009 Yılları Arasındaki İntihar Eğilimleri
Dispositions of Suicide Between the 1999-2009 Years in the Large Cities of Turkey

Mehmet Yaşar ERTAŞ **153**
XV. - XVI. Yüzyıllarda Hambat Yöresinde Yerleşim ve Nüfus
Settlement and Population in Hambat Area in the 15th and 16th Centuries

Meryem AYAN 169
Evlilik Yoluyla Irksal ve Dini Kesişmeler
Race and Religious Intersections Through Marriages

Rıza SAM 177
Şiddete Sürüklenerek Suça İtilenler: Geleceğin Suçlularını Yetiştirmek Üzerine Düşünceler
Individuals Dragged by Violence and Pushed into Crime: Reflections on the Training of Tomorrow's Criminals

Necla KÖKSAL – Melek ÇINAR.....191
Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Bilimin Doğasına ve Öğrenme-Öğretme Sürecine Yansıtılmasına İlişkin Görüşleri
Social Studies Preservice Teachers' Views on Nature of Science and Reflecting Nature of Science on Learning-Teaching Process

Mustafa SARICA.....205
Türkçede Eylemsilerin (Ortaçlar ve Ulaçlar) Fransızcayla İlişkili Olarak İncelenmesi
Constrastive Study of Participles in Turkish in Relation with French

Tuncer YILMAZ.....215
Ütopya ve Hicvin Buluşması: Samuel Butler'in *Erewhon'u*
Where Utopia and Satire Meets: Samuel Butler's Erewhon

Emre AŞILIOĞLU.....231
İlköğretim İkinci Kademe Görsel Sanatlar Dersi Programının Sanat Eğitimi İlkelerinin İncelenmesi
Study of Art Education Principles of Visual Arts Curriculum in the Second Level of Primary Education

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Sayı 11, 2012, Sayfa 109-115

XVII. YÜZYILDA YAŞAMIŞ BİR BİLGİN: HEZÂRFEN HÜSEYİN EFENDİ

Feyza TOKAT*

Özet
XVII. yüzyılın ünlü bir tarihçisi ve ansiklopedist bir bilgini olan Hüseyin Efendi, *"Hezâr-fenn"* lakabı ile şöhret bulmuş ve bu lakaba yakışacak bir şekilde her biri ayrı uzmanlık gerektiren bilim dallarında önemli eserler kaleme almıştır. Hezârfen Hüseyin Efendi, Kâtip Çelebi'den sonra Batı kaynaklarından faydalanan ikinci Osmanlı müellifidir. Hayatı hakkında çok fazla bilgiye sahip olmadığımız Hezârfen Hüseyin Efendi'nin tıp, tarih, tasavvuf, dil, coğrafya ve devlet teşkilâtı konularında eserleri vardır. Bu çalışmada Hezârfen Hüseyin Efendi'nin hayatı ve eserleri farklı kaynaklardan incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Hezârfen Hüseyin Efendi, XVII. Yüzyıl, Tarih Yazarları*

XVII. CENTURY SCHOLAR: HEZÂRFEN HÜSEYİN EFENDİ

Abstract
Huseyin Efendi, an eminent historiographer and scholar-encyclopaedist of the XVII. century, has found name under the pseudonym *"Hezâr-fenn"* and in a way that suits this pseudonym wrote important works in different branches of science each of which requires separate expertise. After Katip Çelebi, Hezârfen Hüseyin Efendi is the second Ottoman author benefiting from Western resources. Hezârfen Hüseyin Efendi, whose life is not known in advance, has works in various subjects as medical science, history, mysticism, language, geography, state organization each of which is a separate branch of science. In this study, the life and works of Hezârfen Hüseyin Efendi are examined from various sources.

Key Words: *Hezârfen Hüseyin Efendi, XVII. Century, Historiographers*

1. HAYATI

XVII. yüzyılın ünlü bir tarihçisi ve ansiklopedist bir bilgini olan Hüseyin Efendi, *"Hezâr-fenn"*[1] lakabı ile şöhret bulmuş ve bu lakaba yakışacak bir şekilde her biri ayrı uzmanlık gerektiren bilim dallarında önemli eserler kaleme almıştır. Bildiği Grekçe ve Latince sayesinde Kâtip Çelebi'den sonra Batı kaynaklarından faydalanan ikinci Osmanlı müellifi olan Hezârfen Hüseyin Efendi'nin (DİA, C 18: 544) hayatı hakkında bildiklerimiz çok azdır ve bu bilgiler de kendi eserlerindeki bilgiler ile Bursalı Mehmet Tahir ve Hilmizâde Rıfat Bey'in yazdıklarından ibarettir. İstanköy (Kos) adasında doğan (Bursalı Mehmet Tahir, 1342: 244) Hezârfen Hüseyin Efendi'nin doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. *Muhtasar Târih-i Umûmî*'de "Hüseyin İbn Cafer el-İstanköyî eş-Şehir be- Hezârfenn" şeklindeki kaydından baba isminin Cafer olduğunu anlaşılmaktadır. (Bursalı Mehmet Tahir, 1342: 244) Tahsiline memleketi olan İstanköy'de başlayan Hüseyin Efendi, daha sonra İstanbul'a gelmiş ve burada da tahsiline devam etmiştir. Fakat onun İstanbul'a neden ve nasıl geldiği hakkında bilgimiz yoktur. Tahsilini bitirdikten sonra devlet hizmetine girmiştir.

"Devlet hizmetindeyken bir süre Divân-ı Hümâyun tercümanı Ali Ufkî Bey'in yanında görev almıştır. Hüseyin Efendi'nin H. 1080 (M. 1669) tarihinde meydana gelen Kandiye Gazâsı (Girit'in Fethi)'nda bulunması da yine bu memuriyet sebebiyle olsa gerektir. O sıralarda muhtemelen defter eminliği görevinde bulunuyordu." (DİA, C 18: 544) Daha sonra ilme olan merakı sebebiyle devlet memuriyeti görevinden ayrılıp hayatını özel dersler vererek

[1] " Çok bilen, elinden çok iş gelen, bin hüner sahibi"

* Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, DENİZLİ
e-posta: feyzaturgut@yahoo.com.

sürdürmüş; kendisini okumaya, öğrenmeye, araştırmaya ve kitap telifine adamıştır.

Hezârfen Hüseyin Efendi, ilme karşı duyduğu büyük alâka ile devrin büyüklerinin dikkatini çekmiş ve onların himayesini görmüştür. Fazıl Ahmet Paşa'nın ve özellikle yeniçeri ağası ve "velinimetim" dediği Vezir İbrahim Paşa'nın lütfuna mazhar olmuştur. (İlgürel, 1998: 5) Hezârfen Hüseyin Efendi kısa bir müddet IV. Mehmed'in tarih hocalığı vazifesini de yapmıştır.

> *"Hezârfen Hüseyin Efendi ilk defa Batı kaynaklarından istifade eden ve edindiği malûmatı eserlerinde kullanan tarihçilerden idi. Bu arada, İstanbul'u ziyaret eden Avrupalı âlimlerin pek çoğunu tanırdı ki, bunlar arasında Kont Ferdinand Marsigli, Demetrius Cantemir, Pétis de la Croix ve Antoine Galland'ı sayabiliriz." (İlgürel, 1998: 6)*

Bin Bir Gece Masalları'nı Fransızcaya tercüme ederek ilk defa Batı'ya tanıtan Antoine Galland, Hezârfen Hüseyin Efendi ile karşılaşmalarını ve onunla ilgili düşüncelerini şöyle anlatmaktadır:

> "15 Eylül Cuma (1673)
>
> *Büyükelçi hazretleri (Marquis de Nointel) namına Hüseyin Efendi isimli bir Türk tarihçisini ziyaret ettim. Bir Rum kilisesinden çevrilme "Kilise Câmii" denilen bir cami yakınında oturmaktadır. Bu camiin kapısı, dokunulmamış eski sütunlarla hâlâ süslüdür. Son Excellence namına kendisinden dostluğunu istedim ve kendisini buna hazır bulduğum hâlde, gönlünü daha fazla kazanmak üzere B. Büyükelçinin yolladığı bir çuha ve bir saten ceket verdim. O, beklemediği böyle bir şey verildiği için çok şaşırdı ve son Excellence'ı bu tarz bir lütufta bulunmaya mecbur edecek hiçbir şey yapmamış olduğunu söyledi. B. Büyükelçinin ondan istediği dostluğu kendisine vermeyi arzu eylediğini ve bu hediyenin vücuda getirmiş olduğu bir tarih kitabına karşı bir takdir nişanesi olduğunu söyledim. Bunun üzerine, bana bu kadar değersiz bir şeyin bu derecede takdir edilmeye lâyık olmadığını, bu eseri asla beğenmediğinden bir yenisini yazmakta olduğunu ve yeni kitabı bitirir bitirmez son Excellence'a takdim etmeyi ihmal etmeyeceğini söyledi.*
>
> 16 Eylül Cumartesi (1673)
>
> *Aynı Hüseyin Efendi, Excellence'ı görmeye geldi. Excellence, ona sultanla vezirin yaptırmış olduğu portrelerini gösterdi. Ve Hüseyin Efendi, kendisine sofrasında yemek yediren Büyükelçinin nezaket ve ikramlarından pek memnun bir hâlde döndü." (Galland: 1998: 105-106)*

Bu dostluk vesilesiyle Hüseyin Efendi birçok defa Fransa sefarethanesine yemeğe çağrılmış, bu davetlerin birinde *Tenkihu't-Tevârih* adlı eserinin bir nüshasını Fransız elçisine hediye etmiştir.

Şüphesiz ki bunların ve diğer Avrupalı arkadaşlarının yardımları sayesinde, Hezârfen Hüseyin Efendi, devrinde Garp tarihine ait kaynakların muhteviyatından istifade etmeyi ve onları kendi kitapları ile birleştirebilmeyi başarmıştır. (Lewis, 1962: 122)

Mesela İtalyan coğrafyacı, tabiat bilgini ve Osmanlı askerî tarihi konusunda uzman Luigi Fernando Comte de Marsigli, *L'Etat Militaire de L'Empire Otoman*'ı yazarken Hezârfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı devlet teşkilât tarihine ait olan *Telhîsü'l-Beyân*'ını Yahudi mütercim Abraham Gabai'nin yardımıyla tercüme etmiş ve mezkûr eserinin özünü bu tercüme teşkil etmiştir. Fransız seyyah ve XVII. yüzyıl Fransız sefareti görevlilerinden Pétis de la Croix'un *Etat General de L'empire Ottoman par un Solitaire Turc*(Paris, 1695)'u ile *Giovanni Battista Donado'*nun *Della Letterature de Turchi*(Venezia, 1688)'si Hezârfen'in *Telhîsu'l-Beyân*'ından tercümelerle meydana getirilmiş eserlerdir. Tarihçiliğinin yanı sıra bestekârlığıyla da tanınan Kantemirogulları'nın en şöhretlisi Demetrius Cantemir, ilk defa bir Batılı tarafından birinci elden kaynaklara dayanılarak yazılmış bir Osmanlı tarihi olarak bilinen *History Of The Growth and Decay Of The Ottoman Empire* adındaki eserini Hezârfen Hüseyin Efendi'nin *Tenkîhu't-Tevârih-i Mülûk* adlı meşhur tarihinden faydalanarak kaleme almıştır. *(Özdemir, 2007: 14)*

İstanbul'da ölen (Bursalı Mehmet Tahir,1329: 872) Hezârfen Hüseyin Efendi'nin ölüm tarihi bazı kaynaklarda 1103/1691 (Babinger, 1950: 251; Lewis, 1962: 121; Yurdaydın: 1971: 134; DİA C 18: 544); bazı kaynaklarda da 1089/1678 (Bursalı Mehmet Tahir, 1342: 243) olarak geçmektedir. Bu kaynakların hiçbirinde de mezarının yeri hakkında bilgi yoktur.

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin XVII. yüzyılın Osmanlı ilim ve kültür hayatında önemli bir yeri vardır. Hezârfen Hüseyin Efendi'nin çok yönlü kişiliği farklı kültürlerden insanlarla iletişim kurmasını sağlamış ve tarihçi kişiliğini de desteklemiştir. Tarihî eserlerinde Yunan ve Roma tarihinden, İslam tarihinden, Osmanlı tarihinden bahsetmiş; ayrıca yaşadığı dönemin tarihî ve siyasî olaylarını da kaleme almıştır. Ama bu bilgileri yalın bir tarzda aktarmakla

kalmamış kendi görüşlerini de belirtmiştir. *Telhîsu'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osman*'da idamın uygulanmaması, reayanın kolayca kapıkulu olabilmesi, tımarların ehil olmayanlara dağıtılması gibi konularda padişahı ve idarecileri eleştirmiştir.

Hezârfen Hüseyin Efendi Kos adası doğumludur. Onun tıpçı kişiliğinin oluşmasında Kos adası doğumlu olan Hipokrat'ın ve Hipokrat'ın Kos adasında kurduğu Kos Tıp Okulu'nun etkisi düşünülebilir. Tıp eserlerinde Yunan, Roma hekimlerinden olduğu kadar İslam tıbbının önde gelen bilginlerinden de iktibaslar yapmış ve tüm bu bilgilere kendi fikirlerini, tecrübelerini ilave etmiştir.

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin başlı başına felsefeyle ilgili bir eseri olmasa da tıp ve tarih eserlerinde yeri geldikçe felsefî konulardan da bahsetmiştir. Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb'de "Bukrat der ki mevcûd ve madûm olan eşyâ bulunmaz tâ kim mâzîde vücûdı bulunmadıkça lâkin ecsâm üzerine terkîb ile tefrîk müteâkib iken zann böyle ki teferruk-ı ebdân malûm olur ve mürekkeb olan mevcûd bulunur (Hipokrat der ki mevcut olan ve olmayan eşya, mazide yoksa yoktur varsa vardır; lâkin cisimler üzerinde birleşme ve ayrılma arka arkaya gelirken zannedilir ki bedenlerin (cisimlerin) ayrılması gerçekleşir ve mürekkep -bileşik- olan mevcut bulunur)"[2] diyerek felsefeye olan ilgisini ve bilgisini de göstermiştir.

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin tarihle ilgili kitapları, coğrâfî bilgiler de ihtiva etmektedir. Örneğin *Tenkîhu't-Tevârih*'te Çin ve Hint denizlerindeki bazı adalar ile enlem ve boylam üzerinde durmuştur. Tüm bunlara ek olarak Hezârfen Hüseyin Efendi dinî, tasavvufî, ahlâkî eserler yazacak kadar din ve tasavvuf bilgisine; karşılaştırmalı bir sözlük yazacak kadar yabancı dil bilgisine de sahiptir. Denilebilir ki Hezârfen Hüseyin Efendi gerçek bir münevver, çeşitli konularda ilim sahibi ansiklopedist bir bilgin, ünlü bir tarihçi, çok yönlü gerçek bir bilim adamıdır.

2. ESERLERİ

Tevârih-i eslâfa ziyadesi ile merakı olan, geçen asırlarda meydana gelen ahvâl-i beşeri tahkîk eden ve ekser-i hayâtını bu yolda sarf eden (Hilmizâde İbrahim Ri'fat, 1313: 705) Hezârfen Hüseyin Efendi; tıp, tarih, coğrafya, tasavvuf, dil ve devlet teşkilatı gibi her biri ayrı bir uzmanlık gerektiren bilim dallarında önemli eserler kaleme almıştır. Bu bakımdan *"Hezârfenn"* lâkabını tam anlamıyla hak etmektedir. Eserlerinde bulunan ansiklopedik bilgiler onun bu eserleri kaleme alırken birçok kaynağa başvurduğunu göstermektedir. Örneğin *Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb* adlı tıbbî eserinde Hipokrat, Calinus, Aristo gibi Yunan hekimlerinin yanı sıra; İbn Sina, Razi, Zehravî gibi İslam tıbbının en önemli hekimlerinin eserlerinden de alıntılar yapmıştır**.** Yine *Telhîsü'l-Beyân*'ı yazarken Âşık Çelebi, Şakâik, Lütfi Paşa, Ayn Ali gibi tarihçiler ile *Tabakâtü'l- Mâlik* ve Şerh-i Siyer-i Kebîr gibi eserlerden istifade etmiştir. (İlgürel, 1998: 21) Diyebiliriz ki eserlerinin özünü muhtelif kaynaklardan toplanan bilgilerin bir araya getirilmesi ve daha sonra kendisine ait düşüncelerin aktarılması oluşturur. Eserlerinde üslûptan çok, anlama önem vermiş; genel olarak sözü fazla uzatmaktan kaçınmıştır.

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin kaleme almış olduğu eserler şunlardır:

2.1. Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb

Türkçe yazılmış tıbbî bir eserdir. Bosna Hersek Gazi Hüsrev Kütüphanesi R. 986'da, Nuruosmaniye Kütüphanesi nr.3466'da, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi nr. 1941'de, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi nr. 4486'da, Mısır Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Tıbbı Türkî Talat 2'de, Reşid Efendi (Süleymaniye Kütüphanesi) 710'da, Şehit Ali Paşa (Süleymaniye Kütüphanesi) 2086'da, Millî Kütüphane nr. 2051'de ve Mescid-i al- Hac Namr an-nablusi nr. 38'de nüshaları bulunmaktadır. (Osmanlı Medeniyeti Tarihi, 1999: 405; Osmanlı Tıbbî Bilimler Literatürü Tarihi, 2008: 287) Hezârfen Hüseyin Efendi, *Tuhfetü'l- Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb*'i daha önce yazdığı *Lisân-ı Etıbbā* isimli sözlüğün haşiyesi olarak yazmıştır. Eser *"makale"* diye adlandırılan üç ana bölümden oluşmaktadır. Eserin birinci bölümü genel tıp bilgisi ve hekimin sorumlulukları ile ilgilidir. İkinci bölüm Arap alfabetik düzeniyle yazılmış bir sözlüktür. Bu bölümde çeşitli bitki, besin, hayvansal

[2] Hezârfen Hüseyin Efendi, *Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb,* Bosna Hersek Gazi Hüsrev Kütüphanesi R. 986, 6a/18-6b/1.

ürün ve madenlerin hangi hastalıklarda nasıl kullanıldığı anlatılır. Üçüncü bölüm kendi içinde birkaç *"fasl"*a ayrılır. Bu bölümde de yıldızlara, organlara, hıltlara (kan, safra, sevda ve balgamdan oluşan, "ahlât-ı erbaa" denen dört unsur) göre hastalıklar ve bunlara faydalı ilaçlar anlatılmıştır.

2. 2. Telhîsu'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osman

"Osmanlı teşkilat tarihiyle ilgili bu eserini Kazasker Vişnezâde İzzetî Mehmet Efendi'nin tavsiyesi üzerine kaleme almıştır. On üç bölümden oluşan eserde Osmanlı Devleti'nin ortaya çıkışı, İstanbul şehrinin kuruluşu ve tarihî yapıları, saray görevlileri, Dîvân-ı Hümâyûn toplantıları, hazine gelir ve giderleri, taşra teşkilatı ve başta beylerbeyi ile sancak beyi olmak üzere taşra görevlileri, yeniçeriler ve öteki kapıkulu ocakları, Kırım hanları, sefere çıkma törenleri, saray düğünleri hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır. *Telhîsu'l-Beyân*'ın Venedik, San Marco, nr.91'de; Bibliotheque Nationale, Ancien Fonds nr.40'ta; Leningrad, Orient Institut, nr.357'de ve Bibliotheque Nationale, Supplem, turc nr.694'te olmak üzere dört yazma nüshası bulunmaktadır." (DİA, C 18: 545)

Eser üzerine Sevim İlgürel'in çalışması vardır. (İlgürel: 1998)

2. 3. Tenkîhu't-Tevârih veya Tenkîhu't-Tevârih-i Mülûk

"Kendisine tarih dersi verdiği IV. Mehmed'e sunulmuş özet hâlinde bir genel tarihtir. Bu eser o zamana kadarki bu türlü eserlerin özelliği olan olayların yıl yıl anlatıldığı analistik bir karakterde olmayıp, bir bakıma sistematik denilebilecek bir tarzda kaleme alınmıştır. Ayrıca o zamanki eserlerden farklı olarak, bu eserde, ilk defa olarak, Yunan ve Roma devirleri hakkında Yunanca ve Latince eserlerden faydalanmak suretiyle bilgi verilmiştir. (Yurdaydın, 1971:135) Bir giriş, dokuz bölüm ve iki hatimeden oluşan eserde sırasıyla İran tarihi, Sâsâniler, Batlamyuslar, Hz. Muhammed, ilk halifeler, Emevîler, Abbâsîler, Fâtımîler, Osmanlılar, Roma İmparatorluğu'nun kuruluşu ve bazı ünlü Yunan filozofları, İstanbul ve Bizans İmparatorları, Çemberlitaş ve Dikilitaş, Cenevizliler'in Roma'yı ele geçirmesi, Çin, Maçin, Hıtay ve Hoten, Çin ve Hint denizlerindeki bazı adalar, burada yaşayan insanların kanunları, dinleri, ilim, ahlâk, örf ve âdetleriyle Amerika'nın keşfi hakkında bilgi verilmiş, birinci hatimede enlem ve boylamlarla fersah ve mil üzerinde durulmuş, ikinci hatimede ise müellif cemiyet ve devlet hayatıyla ilgili görüşlerini açıklamıştır. Eserin Türkiye ve Türkiye dışındaki kütüphanelerde pek çok yazma nüshası bulunmaktadır. (Babinger, 2000: 253; DİA, C 18: 545)

British Museum nr. Or.12965'te kayıtlı nüshanın müellif hattıyla yazılmış nüsha olması kuvvetle muhtemeldir. (Yurdaydın, 1971:135) *Tenkîh* üzerinde bilhassa batılı müelliflerin yaptığı çalışmalar dikkat çekicidir: Yunan filozofları hakkındaki bab, H.F. von Diez tarafından *Denkwürdigkeiten von Asien, I, 71* vd.da; Danişmendlilere dair bab, A.D. Mortmann tarafından *ZDMG, XXX, 468* vd.da yayınlanmıştır. (Şeşen, 1998: 315) Eserin bir bölümü üzerine Kerim Özdemir yüksek lisans tezi yapmıştır. (Özdemir: 2007)

2. 4. Muhtasar Târih-i Umûmî

İsminden de anlaşılacağı gibi genel bir dünya tarihidir. Bursalı Mehmet Tahir'in *Osmanlı Müellifleri*'nde ayrı bir eser olarak adı geçse de *Tenkîhu't-Tevârih*'in bazı kısımlarının biraz değiştirilmiş şeklinden ibaret olduğu için bazı kaynaklarda ayrı bir eser olarak sayılmamaktadır. (Anhegger, 1953:365)

2. 5. Târih-i Devlet-i Rûmiyye

Genel olarak Latin ve Yunan tarihlerinden, bazı kısımları da İslam tarihinden iktibas suretiyle meydana getirilmiştir. Bursalı Mehmet Tahir'in *Osmanlı Müellifleri*'nde ayrı bir eser olarak adı geçse de *Tenkîhu't-Tevârih*'in bazı kısımlarının biraz değiştirilmiş şeklinden ibaret olduğu için bazı kaynaklarda ayrı bir eser olarak sayılmamaktadır. (Anhegger,1953: 365) Tek nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi nr.2641'dedir.

2. 6. Kâtip Çelebi'nin Takvîmü't-Tevârihi'ne Zeyl

Kâtip Çelebi'nin *Takvîmü't-Tevârih* adlı eserine yazdığı zeyldir. Bu eserin bir nüshası

Köprülü Kütüphanesi nr.1064'te kayıtlıdır. (DİA, C 18: 545)

2. 7. Telhîsü'l-Beyân Fî Tahlisi'l-Büldan

Müellifin hayatının sonlarına doğru kaleme aldığı, İslâm devletlerinden ve ünlü hükümdarlardan bahseden otuz iki fasıl hâlinde bir eserdir. Herkesin kolayca anlayabilmesi için eserin seciden uzak sade bir dille kaleme alındığı özellikle belirtilmektedir. (DİA, C 18: 545) Nüshaları İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı nr. K 185 ve Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu nr. 788/3'te bulunmaktadır. (İlgürel, 1998: 12)

2. 8. Tercüme-i Lûgat-i Hindî

Hüseyin Efendi'nin Özbek elçisi Feyzullah Efendi'nin yardımıyla meydana getirdiği, Hintçe kelimelerin Farsça ve Türkçe karşılıklarından oluşmuş bir sözlüktür. Bir nüshası Yıldız Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. (Bursalı Mehmet Tahir, 1342: 244)

2. 9. Lisânü'l-Etibbâ fî Lûgati'l-Edviye

Türkçe bir eserdir. Hastalıkların, mizaçların, bünyelerin kısaca tarifi verildikten sonra bazı basit ilaçların adları da yer almaktadır. (Osmanlı Medeniyeti Tarihi, 1999: 421) *Lisânü'l-Etibbâ fî Lûgati'l-Edviye* bir tıp sözlüğüdür. Bu sözlüğün birinci kısmı Arapçadan Türkçeye; ikinci kısmı ise Türkçeden Arapçaya tıp maddelerini içine almaktadır.

Eserin Şehit Ali Paşa kitaplığı nüshasını (nr.2086) incelemiş bulunan Adnan Adıvar, eserde ilaçların Yunanca isimlerine rastladığını, ancak Bursalı Mehmet Tahir'in söylediği gibi İbranice ve Berberce tabirlerin bulunmadığını söylemektedir. (Adıvar, 1991:138) Kahire-Mısır Hidiv Kütüphanesi Türkçe Yazmaları 8632/1, 8632/2; Milli Kütüphâne (Çankırı İl Halk Kütüphanesi) 118/1; Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Türkçe Yazmaları B.51; Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Lugatı Türkî 19; Reşid Efendi (Süleymaniye Kütüphanesi) 705; Hamidiye (Süleymaniye Kütüphanesi) 1041; Şehit Ali Paşa (Süleymaniye Kütüphanesi) 2086; Bağdatlı Vehbi Efendi (Süleymaniye Kütüphanesi) 1474 eserin tespit edebilen nüshalarıdır. (Doğan, 2010: 78)

2. 10. Fihrisü'l-Evrâm

Çeşitli ilaçların Arapça, Farsça, İbranice ve Yunanca karşılıkları Türkçe olarak verilmektedir. (Osmanlı Medeniyeti Tarihi, 1999: 421) Adnan Adıvar, bazı kaynaklarda ayrı bir eser olarak gösterilen *Fihrisü'l-Evrâm*'ın, *Lisânü'l-Etibbâ* ile aynı eser olduğunu belirtmiştir. (Adıvar, 1943: 137) Eserin Reşid Efendi (Süleymaniye Kütüphanesi) nr.705/2'de, Hamidiye (Süleymaniye Kütüphanesi) nr.1041/14'te, Bağdatlı Vehbi (Süleymaniye Kütüphanesi) nr.1474'te ve Şehid Ali Paşa nr. 2086/2'de kayıtlı nüshaları bulunmaktadır. (Türkiye Tıbbî Bilimler Literatürü Tarihi, 1984: 386)

2. 11. Enîsü'l-Ârifin ve Mürşidü's-Sâlikîn

Kısa anekdotlarla verilen siyasete ve ahlâka dair kuralların toplandığı bir eser olup 1090'da (1679) telif edilmiştir. Vatikan Kütüphanesi'nde Vat. Turco 94'te, Süleymaniye Kütüphanesi'nde Düğümlü Baba, nr.227'de ve İngiltere Millî Kütüphanesi'nde Türkçe Yazmaları Or. 8016'da nüshaları bulunmaktadır.

2. 12.Câmiü'l-Hikâyât*:*

Otuz sekiz hikâyeyi ihtiva eden eserin baş tarafında bir fihristi vardır. (Bursalı Mehmet Tahir, 1337: 185) İslâm dünyasında *Kelile ve Dimne*, Türk edebiyatında ise *Hümâyunnâme* adı ile tanınmış olan Beydeba'ya ait ünlü Hint eserinden naklen ahlâkî ve siyasî nasihatler ihtiva eden motiflerdir. (Bursalı Mehmet Tahir, 1329: 873) Bir nüshası Topkapı Sarayı Kütüphanesi Koğuşlar Kitaplığı nr. 919'dadır.

2. 13. Mehâsinü'l-Kelâm ve'l-Hikem fî Şerhi İsmillâhi'l-A'zam

Tasavvufa dâir bir eser olup mukaddimesinde Nakşibendî tarikatına mensup olduğunu belirtmiştir. (Bursalı Mehmet Tahir, 1342: 244)

2. 14. Risâle-i Hikemiyye

Bursalı Mehmet Tahir, hikmet ve ahlâk üzerine yazılmış Türkçe bir risale olduğunu belirtir ve Hezârfen Hüseyin Efendi'nin kendi el yazısıyla yazdığı nüshasının şahsî kütüphanesinde olduğunu söyler. (Bursalı Mehmet Tahir, 1342: 245)

2. 15. Şerhü'l-Lemati'n-Nûrâniyye fi'l-Evrâdi' r-Rabbâniyye

Tasavvufî bir eserdir. (Bursalı Mehmet Tahir, 1342: 244)

2. 16. Misbâhül-Münîr fi Ehâdîsil-Beşîrin-Nezir[3]

Hadis ilmi üzerine yazılmış Arapça bir eserdir. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde nr.07 Ak 206/2(a)'da bir nüshası vardır. Bu eserden Bursalı Mehmet Tahir ve diğer kaynaklar bahsetmemiştir.

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin burada bahsi geçen eserlerinin dışında ona mâl edilen başka eserler de vardır. E. Blochet, Seyyid Ali Ekber-i Hitai'nin *Hitay-namesi*'ni (Anhegger, 1953: 365); Pétis de la Croix, Kanuni Sultan Süleyman'ın *Nasihat-nâmesi*'ni (İlgürel, 1998: 34) Hezârfen'e atfetmişlerdir. Diyânet İslam Ansiklopedisi'ne *"Hüseyin Efendi, Hezârfen"* maddesini yazan Mücteba İlgürel, İbn Baytar'ın eserinden tercüme olan *Terceme-i Müfredât* adlı eseri, Adnan Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı eserine dayanarak Hezârfen Hüseyin Efendi'ye ait göstermiştir. Ancak Adıvar, kitabında, bahsi geçen eserin müellifinin Hezârfen'in çağdaşı "Mehmed b. Ahmed b. İbrahim" olduğunu belirtir. (Adıvar, 1949: 138) Aynı yanlışı *Telhîsü'l-Beyân*'ı hazırlayan Sevim İlgürel de yapmıştır.

3. SONUÇ

XVII. yüzyılın ünlü tarihçisi ve ansiklopedist bilgini Hezârfen Hüseyin Efendi, bildiği yabancı diller sayesinde hem Batı kaynaklarından hem de Doğu kaynaklarından faydalanmıştır. Toplam on altı tane eseri olan Hezârfen Hüseyin Efendi'nin eserlerinden altısı tarihî, altısı dinî ve tasavvufî, üçü tıbbî, biri de dille ilgilidir. Bu eserlerden biri olan *Misbâhül-Münîr fî Ehâdîsil-Beşîrin-Nezir*'den onunla ilgili yapılan çalışmaların hiçbirinde bahsedilmemiştir. İlk kez bu çalışmada *Misbâhül-Münîr fî Ehâdîsil-Beşîrin-Nezir*, Hezârfen Hüseyin Efendi'nin eserleri arasında gösterilmiştir. Yine yapılan çalışmalarda onun eseri olarak belirtilen *Terceme-i Müfredât,* Hezârfen Hüseyin Efendi'nin eseri değildir. Hezârfen Hüseyin Efendi'nin hayatı ve eserleri üzerine yapılan çalışmalar genellikle onun tarihçi yönünü vurgulayan çalışmalardır. Onun tarihî eserleri kadar tıbbî, dinî, tasavvufî eserleri de araştırmacılar tarafından bilim dünyasına yeniden kazandırılmayı beklemektedir.

[3] T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazmaları Kataloğu, www.yazmalar.gov.tr (18.12.2011)

KAYNAKÇA

Adıvar, A. (1991). **Osmanlı Türklerinde İlim**, Remzi Yayınları, İstanbul.

Anhegger, R. (1953). "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Devlet Teşkilatına Dâir Mülâhazaları", *Türkiyat Mecmuası,* 10 (1951-1953), s. 365-393.

Babinger, F. (2000). **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri***,* 3. Baskı, (Çev: C. Üçok), Kültür Bakanlığı Yayınları/435, Ankara.

Bursalı Mehmet Tahir (1329). "Hezârfen Hüseyin Efendi", *Türk Yurdu,* 5/1, İstanbul.

_____ (1342). *Osmanlı Müellifleri III,* Matbaa-i Amire, İstanbul.

_____ (1337). "Hezârfen Hüseyin Efendi", *Dergâh Mecmuası,* 1/12, 185, İstanbul.

Doğan, Ş. (2010). "XVI ve XVII. Yüzyıl Türkçe Tıp Yazmalarına Genel Bir Bakış", *Müjgân Cumbur Armağanı (Haz: Prof. Dr.Tuncer Gülensoy),* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 68-79, Ankara.

Galland, A. (1998). İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar 1672/1673, 3. Baskı, 2.C (Çev: N. S. Örik), TTK Yayınları, Ankara.

Hilmizâde İbrahim Ri'fat (1313). "Hüseyin Sehir be- Hezârfen", *Ma'lûmât,* IV/82, İstanbul, s. 705.

Türkiye Kütüphaneleri İslami Tıp Yazmaları Kataloğu Arapça, Türkçe ve Farsça (1984). (Ed: E. İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul.

Osmanlı Medeniyeti Tarihi (1999). 2. C, (Ed: E. İhsanoğlu), İstanbul.

Osmanlı Tıbbî Bilimler Literatürü Tarihi (2008). (Haz: E. İhsanoğlu, R. Şeşen, M.S. Bekar, G. Gündüz, V. Bulut), ISAR, İstanbul.

İlgürel, S. (1998). **Hezarfen Hüseyin Efendi Telhîsü'l- Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

İlgürel, M. (1998). "Hezarfen Hüseyin Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C 18, s. 544-546, İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul.

Menage, L.(1971). "Husayn Hezârfenn", *Encylopedia of Islam*, (Ed: B. Lewis, V.L. Ménage, Ch. Pellat and J. Schacht), 2. Baskı, C III, s. 644-645.

Özdemir, K. (2007). *Hezarfen Hüseyin Efendi'nin "Tenkîhu't-Tevârih" Adlı Eserinin Selçukluların Zuhurundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Bölümlerinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.

Şeşen, R. (1998). **Müslümanlarda Tarih- Coğrafya Yazıcılığı**, İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul.

Yiğit, Ş. (1968). *Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Hayatı ve Eserleri* (Basılmamış Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Edebiyat Fakültesi Tarih Seminer Ktp., nr.1187, İstanbul.

Yurdayın, H.G. (1971). **İslâm Tarihi Dersleri,** Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazmaları Kataloğu. (15.01.2011) www.yazmalar.gov.tr